

TEK PARTİ DÖNEMİNDE ERZURUM ŞEHRİNİN MODERNLEŞTİRİLMESİ VE TARİHİ ESERLERE ETKİSİ

Adem Özdemir^{1*}

Özet: Bu çalışmada Tek Parti döneminde Erzurum’da yapılan imar ve yol yapım çalışmaları ve bu çalışmaların tarihi eserlere etkisi üzerinde durulmuştur. II. Meşrutiyet döneminde başlayan modern imar çalışmaları Cumhuriyet döneminde daha da yoğunlaşmıştı. Ancak şehirdeki imar ve yol yapım çalışmaları genellikle eski tarihî yapılar üzerine kurulmuştu. Dönemin yerel kaynaklarına ve Cumhuriyet arşivi belgelerine dayanılarak hazırlanan çalışma; giriş, imar çalışmaları ve yol yapım çalışmaları başlıkları altında toplam üç bölümde ele alınmıştır. Sonuç olarak modernleştirme çalışmalarının tarihî yapılara verdiği olumsuz etki üzerinde durulmuş ve tarihî kimlik kaybının nasıl yaşandığı saptanmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Erzurum, İmar Çalışmaları, Yol Yapım Çalışmaları, Modernleşme.

THE MODERNIZATION OF ERZURUM CITY DURING THE SINGLE-PARTY PERIOD AND ITS IMPACT ON HISTORICAL MONUMENTS

Abstract: In this study, the development and road construction works carried out in Erzurum during the Single Party period and the effects of these works on historical monuments are focused on. Modern construction works, which started during the Second Constitutional Monarchy period, intensified even more during the Republic period. However, development and road construction works in the city were generally built on old historical buildings. The study was prepared based on local sources of the period and Republic archive documents; It is discussed in three sections under the headings of entrance, reconstruction works and road construction works. As a result, the negative impact of modernization efforts on historical buildings was emphasized and it was tried to determine how the loss of historical identity was experienced.

Keywords: Erzurum, Reconstruction Works, Road Construction Works, Modernization.

¹**Adres:** Hacettepe Üniversitesi/ Ankara/Türkiye.

*** Sorumlu Yazar:** ademozdemir2023@gmail.com

Atıf: Özdemir, A. (2025). Tek Parti Döneminde Erzurum Şehrinin Modernleştirilmesi ve Tarihî Eserlere Etkisi. BilgeTürk Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9(1): 74-79.

1. GİRİŞ

Erzurum, Anadolu yarımadasının Kafkaslardan ve İran'dan giriş kapısı niteliğine sahip stratejik bir şehridir. Şehir; bu stratejik konumundan dolayı Anadolu'da kurulan devletlerin iktisadi, siyasî ve askerî açıdan önemli bir merkezi olmuştur. Erzurum şehri kuruluşunun ilk yıllarından günümüze kadar birçok kavmin istilasına ve iskânına sahne oldu. Roma ve İran devletlerinin hâkimiyet mücadelelerinden dolayı bugün ki Erzurum şehri Roma İmparatorluğu tarafından müstahkem askeri bir üs olarak kurulmuştur. XI. yüzyıldan itibaren Oğuz Türklerinin akınlarına sahne olan şehir 1071 Malazgirt savaşından sonra Selçuklu hâkimiyetine girmiş ve Saltuk Beyliği'nin merkezi olmuştur. Yaklaşık bin yıldır Türk kimliğiyle anılan Erzurum; Saltuklu ve Selçuklu egemenliğinden sonra sırasıyla, Moğol, İlhanlı, Karakoyunlular, Timurlu, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır.

Osmanlı-İran savaşlarından sonra Kafkaslarda güçlenen Çarlık Rusya XIX. yüzyıl itibari ile 1829, 1877-1878 ve 1916 olmak üzere şehri üç kez işgal etmişti. Ancak daha sonra çeşitli nedenlerden ve antlaşmalardan ötürü bölgede hâkimiyet kuramayınca şehir tekrar Osmanlı-Türk devletinin kontrolüne bırakılmıştır. Belirtilen Rus işgallerinde şehir iktisadi buhranlar ve yıkıntılar yaşadı. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında, Milli Mücadelenin öncü kongrelerinden biri olan Erzurum Kongresi'ne ev sahipliği yapan şehir, yeni Türk devletinin kuruluşuna ön ayak olmuştur. Modern Türk devletinin kuruluşu ile birlikte şehirleşme ve yeniden toparlanma süreci geçiren Erzurum eski önemini yeniden kazanmaya bu şekilde başlamıştır. Şehrin yeniden önem kazanması beraberinde birtakım yenilikleri getirdi. Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli yıkıntılarının ve dramlarından birisinin yaşanmış olduğu şehirde yeniden artan nüfusun yerleşim yerine dolayısıyla yaşam alanına ve ticaretin artmasından dolayı müreffeh yollara ihtiyaç doğurmuştu. 1930'lu yıllardan itibaren şehirde modern imar çalışmalarına ve yolların açılması ve ıslah edilmesi çalışmalarına başlanmıştır.

2. CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA İMAR ÇALIŞMALARI VE TARİHİ ESERLERE ETKİSİ

İttihat ve Terakki Partisinin iktidarında Hasan Tahsin Uzer'in 1914 yılında Erzurum valiliğine atanmasıyla birlikte şehirde bir takım imar ve modernleştirme faaliyetleri başladı. Bu süreçte yapılan imar ve modernleştirme çalışmaları hakkında ünlü Türk mimar Arif Hikmet Koyunoğlu hatıralarında önemli bilgiler vermişti. (Bkz: Kuruyazıcı, 2008) Koyunoğlu hatıratında Vali Tahsin Uzer'in emriyle İttihat ve Terakki Cemiyeti şubesi için bir bina projesi hazırlamış ve inşaat çalışmalarını sürdürmüştü. Ancak bu modern bina Çarlık Rusya'nın şehri işgale başlamasıyla tamamlanamamıştı. Anadolu'nun Kuzeydoğu şehrinde yeni ve modern Türk şehri oluşturma çabalarına dönemin Türk Ocağı Başkanı Hamdullah Suphi'den de övgüler gelmişti. Koyunoğlu'na bir mektup gönderen Suphi, Türk tarzında yeni binalar yapmasından mutluluk duymuş ve memlekette yapılan şehirleri modernleştirme ve okullaşma çalışmalarından övgüyle bahsetmişti. (Kuruyazıcı, 2008, s.42.)

Ancak Çarlık Rusya'nın işgali öncesinde şehirdeki yöneticilerin emirleriyle modernleştirme ve yeni yaşam alanları açma girişimleri şehrin kimliği sayılabilecek birçok eski özgün Türk mimarisi binayı

ve şehrin kimliğini ortaya koyan mezarlıkları kaldırılmıştı. Böylece tarihi eserlerin tahribatının temeli Cumhuriyet öncesi dönemde atılmaya başlanmıştı. Türklere ait cami ve türbeler, bina ve mezarlıklar belirlenen modernleşme ve asrileşme planları çerçevesinde bilinçsizce ortadan kaldırılmıştı. Bununla birlikte Rusların Erzurum’u işgali ve akabinde gerçekleşen Ermeni yıkıcı faaliyetleri şehri yaşanılmaz bir enkaza dönüştürmüştü. Cumhuriyet’in ilan edilmesiyle birlikte şehir yeniden bayındır hale getirilmeye başlanmış ve modern bir şehir çehresi kazandırılmaya çalışılmıştı.

1934 yılına kadar şehirde birçok tarihi mezar modernleşme veyahut asrileşme adına şehrin yerel yöneticileri tarafından yok edildi veya tahribata uğratıldı. Örneğin Erzincankapı Mezarlığı yine bu dönemde peyzaj ve şehir düzenlemesi adına belediye tarafından kaldırılmıştı. Bu mezarlıkta vilayet salnamelerinden öğrenildiğine göre 17-19. asırlarda Erzurum’un yetiştirdiği birçok alim, şair, kumandan ve eski hanedanlara mensup kişilerin mezarları birer tarihi abide olarak bulunmaktaydı. (Bkz: Güler, 2005) Ancak bu mezar taşlarının birçoğu caddelere döşenmiş ve tarihi hatıra yok sayılmıştı. Dönemin Erzurum belediyesinde çeşitli eleştirilere ve tartışmalara neden olan bu tarihi kıyım birçok önemli kişi ve bilim adamı tarafından da eleştiri almıştı. Dönemin Erzurum eski milletvekillerinden General Vehbi Kocagüney’e göre Cumhuriyet Meydanı ve Caddesi için tarihi ve maddi kıymette olan mezar taşları bilinçsizce kaldırılmış ve birçoğu kaldırım taşı olarak kullanılmıştı. (Bkz: Kocagüney, 1942) Yine tarihçi Abdurrahim Şerif Beygu bu tarihi kıyıma karşı çıkmış ve bu durumu “sel önünden kütük kaçırır gibi” olarak nitelemiş ve bu tarihi eserlerin birçoğunun tamamen kaybolduğunu belirtmişti. (Beygu A. Ş., 1936, s.4.)

Tüm bu tarihi tahribatlardan sonra İsmet İnönü’nün Doğu gezisi sonucunda verdiği talimatla 1935 yılında Erzurum şehri merkezli 3. Umûmî Müfettişlik kurulmuş ve başına da geniş salahiyetlere sahip Tahsin Uzer atanmıştı. (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi BCA) Şehir belediyesinin, özel idaresinin ve imar birliğinin yetkilerini elinde toplayan Uzer, yapılacak imar ve ıslah çalışmalarının merkezine umûmî müfettişliği oturtmuştu. Şehri modern bir kimliğe kavuşturmak gayesiyle hareket eden müfettişlik tarafından valiliklere gönderilen yazıda müfettişlik mıntukasındaki bütün illerin müfettişlik merkezli ortak hareket etmesini ve imar işlerinin buna göre düzenlenmesini emretmişti.

1935 yılı itibariyle 3. Umûmî Müfettişliğin merkezi olan Erzurum’da çok partili siyasi hayata geçene kadar imar ve yol yapım çalışmaları müfettişlik eliyle gerçekleştirilmeye çalışıldı. Umûmî Müfettiş Uzer, Erzurum’un eski ve geleneksel mahallelerinden ayrı bir yerde büyük, modern ve lüks binalardan oluşan yeni bir şehir kurmak için planlar hazırladı. Bu şehrin temeli ise şehrin batısında dört kat üst üste Müslüman Türk mezarlarının ve Milli Mücadele’de Erzurum’da şehit olan sivil ve askerlerin mezarlarının bulunduğu şehrin batısındaki Maksut Efendi(günümüzde Havuzbaşı ve çevresi) mezarlığının etrafında atılmıştı. Yani şehir ortaçağ görünümünden kurtararak modern binalarla yeni bir kimliğe bürünecekti. Çünkü gerek İttihat ve Terakki gerekse Tek Parti dönemi yöneticilerine göre mezarlıkların şehrin içinde olması orta çağa mahsus bir durumdu ve modernlikten uzaktı (Doğu Cumhuriyet’in 15. Yılında, 1938, s.27). Şehrin sağlığı açısından gerekli olan bu çalışmalar tarihi yok etme açısından yanlış bir uygulamaydı.

Bu anlayış ve düşüncelerle Umûmî Müfettiş Uzer, Erzurum’un 1935’teki bina ve mesken vaziyetinin genel müfettişlik memurları için yeterli olmadığını belirterek vali konağını geçici müfettişlik dairesi yapmıştı. Yine Umûmî Müfettiş Uzer 1936 yılında İsmet İnönü’ye gönderdiği yazıda yeni ve modern bir şehrin yanı sıra batılı bir sinema ile restoranlı ve on odalı pansiyonlu bir şehir kulübü ile ayrıca Ilıca nahiyesinde bir hamam ve otel yapılmasını rica etmişti (BCA), 030.10.71.466.11.).

Bu modern binaların inşa edilmesi için gerekli maddi destek alınamamış olmasına rağmen Uzer’in gerekli girişimleri neticesinde şehrin batısı dediğimiz bölgede inşaatlar kısmen de olsa yapılmıştı. Uzer ilk etapta 23 büyük bina kurmak isterken bu sayı gerekli tahsisatın zamanında yapılmadığından dolayı 6’ya düşmüştü. İkinci Meşrutiyet döneminden beri modern mimari ve yollara kavuşturulmak

istenilen Erzurum’da 1936 yılının başlarında, netice alınmıştı. Cumhuriyet Meydanı civarında yapılacak modern binaların yapımı için Necmi Ateş’in hazırladığı etüt ve projeler kabul edilmiş, eksiltmeye koyulmuş ve modern ve batılı proje olan “Yeni Erzurum Şehri” plan ve maketleri Mayıs ayında Başbakan’a ve Haziran ayı başlarında ise İstanbul’da Atatürk’e takdim edilmişti (BCA, 030.10.71.464.9.).

1938 yılına gelindiğinde ise Nafia vekâletinden tahsis edilen 350.000 lira ile yeni mahallenin yollar, meydanları ile memur ve subay evlerinin belirli giderleri karşılanmıştı. Yine bu tahsisatla Erzurum ve Trabzon şehirlerinin modern şehir planları Jak H. Lambert’e hazırlanmıştı (Bkz: Lambert, 1941). 1939 yılına gelindiğinde Erzurum’un yeni şehir bölgesinde bir çocuk bahçesi ve spor alanları ile Cumhuriyet Meydanı’nda ortasında “Ata Havuz” adıyla bir süs havuzu ve bu yeni şehir girişinde, yaz ve kış su sporları yapılmak ve aynı zamanda güzel bir mesire yeri olmak üzere bir göl inşa edilmişti. Eski ve tarihî Müslüman Türk mezarları üzerinde inşa edilen olan bu batılı ve modern Erzurum şehri projesi Cumhuriyet Meydanı ile İstanbul Caddesi ve Hakkı Paşa Köşkü arasındaki arsada ilk kez karkas ve betonarme kullanılarak yapılmıştı. (Bkz:Bulut, 1977) Çeşitli askeri ve sivil modern binalar maddi sıkıntılar neticesinde eksikleri ile birlikte ancak 1940 yılı sonlarına doğru tamamlanmıştı. Sonradan “Paşalar Yokuşu” diye adlandırılan yerde yaptırılan binaların bazı malzemeleri İtalya’dan getirtilmişti (Baydar, 1991, s.25).

3. CUMHURİYET’İN İLK YILLARINDA YOL YAPIM ÇALIŞMALARI VE TARİHİ ESERLERE ETKİSİ

İmar ve modern binaların yanı sıra Erzurum’da yol açma ve yol yapma çalışmaları esnasında birçok tarihi esere zarar verilmiş ve ortadan kaldırılmıştı. Aslında Erzurum Jeopolitik konumu nedeniyle geçmişten geleceğe tarihi İpek Yolu’nun Tebriz-Erzurum-Trabzon ve Tebriz-İzmir (Bkz: Pamuk, 2007) güzergâhlarının en önemli merkezlerinden biriydi. Bu önemli ticaret yolundan ayrı olarak XIX. yüzyıl boyunca Erzurum şehrini kuşatan surların yollara çıkış noktası diyebileceğimiz kapıların çıkış noktaları şehri diğer kaza ve nahiyelere bağlayan birer şoselere sahipti. Erzurum’un güneydoğusuna Harput kapısı, doğu yönünde Kars kapısı, batı yönünde İstanbul kapısı, kuzey yönünde Ardahan kapısı olmak üzere birçok güzergâh bulunmaktaydı. Bu güzergâhlar askeri ve iktisadi anlamda asker, köylü, tüccar ve halkın kullandığı en önemli yollardı. Ancak Osmanlı’nın son dönemleri ile Cumhuriyet’in ilk yıllarında bu sur kapıları ve yol güzergâhları kullanılamaz hale gelmişti. Artan nüfus, savaşlardan arta kalan enkaz, yol yapımı için arsa istimlâkı için gerekli maddi gücün olmaması Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki yol yapım çalışmaları için devlet yöneticilerini Osmanlı’dan kalan tarihi eserlere ve surun geçtiği güzergâha yönlendirmişti. Bu durum ise yol yapım çalışmaları adı altında birçok tarihi esere zarar verilmesine sebep olmuştu. Bu anlamda tarihi eser sayılabilecek şehrin en son yapılan suru olan dördüncü surun kalıntıları, şehrin etrafını saran toprak tabyalar, şehrin içinden geçen ana arterlerin yapımı için kaldırılan hamam ve benzeri tarihi eserler bulunmaktaydı.

XIX. yüzyıla kadar şehri çevreleyen toplam dört surdan arta kalan arsaların önemli bir kısmı Cumhuriyet döneminde yol haline getirildi. Böylece iç içe çemberler oluşturan ve şehrin trafik yükünü önemli oranda hafifleten ana arterler oluşturulmuş oldu. (Küçükuşurlu, 2019) Çifte Minareli Medrese arkasından Erzincan kapı ve Mumcu güzergâhında ilerleyen yolda üçüncü surun olduğu arazi üzerinde inşa edilen bir yoldu. Ayrıca bu kale suru üzerine yapılan yolun yanı sıra bu arsaların bazı kısımlarına Osmanlı son devrinde ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında binalar yapılmıştı. Örneğin İdadi Mektebi, Taşambarlar, Jandarma Kışlası ve Hapishane inşa edilmişti. Bu binaların hemen güney bitişiğinde ise Yenikapı Caddesi açılmıştı. Cumhuriyet’in ilk yıllarında ise yine bu surun arsaları üzerine Erzincankapı bölgesinde Cumhuriyet Sineması’nın bir kısmı yapılmıştı. (Küçükuşurlu, 2019, s.33).

Tarihi kıyımlardan birisi de Cumhuriyet Caddesi’nin açılışı ile yaşandı. İstanbulkapı’dan şehre girip Karskapı’dan şehri terk eden Tebriz-Erzurum-Trabzon transit yolunun şehir içindeki geçiş

güzergâhının açılışı esnasında sırasında yapılmıştı. Ayrıca Üç Kümbetler civarında olduğu gibi şehirde yeni park ve bahçeler yapılırken aynı kıyım gerçekleştirilmişti. Cumhuriyet caddesi açılırken tarihi eserler ve Üç Kümbetlerin etrafında peyzaj çalışmaları yapılırken de Anadolu'daki en eski Türk mezarlıklarından birisi ortadan kaldırılmıştı.

Kaybolan veyahut kaybedilen mezarlıklardan ayrı olarak Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzurum şehrinde birçok hamam ulaştırılmıştı. Bu tarihi hamamların bir kısmı ise yol yapımı, okul yapımı gibi nedenlerden ötürü tarihe karıştırılmıştı. Örneğin Eski Osmanlı Paşa Sarayı arkasında bulunan Mermer Hamam Osmanlı döneminin sonlarında yerine okul yapılarak kaldırılmıştı. Bu okul bugün İsmetpaşa İlkokulu olarak eğitim vermektedir. Tarihin tozlu raflarına karıştırılan diğer bir tarihi hamam ise Ayaspaşa Hamamıydı. Cumhuriyet Caddesi-Lalapaşa Camii'nin doğusu 1943'te ikinci sınıf tarihi eser olarak tespit edilmesine rağmen, takip eden yıllarda ortadan kaldırılarak Cumhuriyet Caddesi'ne katılmıştı. Arsasının bir kısmı üzerine daha sonra Korukçu İş Merkezi yapılmıştı. Caferiye Camii'nin güneyinde bulunan Caferiye Hamamı ise I. Dünya Savaşı sırasında ortadan kaldırılarak Cumhuriyet Caddesi'ne katılmıştı. Ayrıca Erzurum'da semti civarında bulunan Karakullukçu Hamamı 1943 yılında Cumhuriyet Caddesi'ni genişletme çalışmaları sırasında belediye tarafından istimlak edilerek 1950'lerin sonlarında tamamen bir kısmı yola karışmış, bir kısmı üzerinde ise Kızılay İşhanı yapılmıştır (Bkz: Murat Küçükogurlu, 2020).

4. TARTIŞMA VE SONUÇLAR

Askerî alanda başlayan Türk Modernleşmesi daha sonra sosyal ve kültürel alanlarda sürdürülmüştü. Tanzimat ile başlayan taşranın dönüşümü ve gelişimi İttihat ve Terakki yönetimi ile daha da artmıştı. Cumhuriyet döneminde modernleşme ve batılılaşma hareketleri sonucunda Anadolu Türk şehirlerinin mimarı yapısı imaj değişikliğine uğratılarak “Batılı ve Modern” kılınmaya çalışıldı. Bundan ötürü şehirlerdeki Türk ve Müslüman mührü ve şehirlerin kimlik yapıları zedelendi. Milletlerin kimliği ve kültürü olan tarihi eserler bu anlamda modernleştirilme adı altında bilinçsizce tahribata uğratıldı ve şehirlerin kültürel kimlik dokusu zedelendi. Asri yani modern mezarlıklar adı altında asırların birikimi, imar ve yol yapım çalışmaları esnasında yok edildi. Osmanlı son dönemi ile Cumhuriyet Türkiye'sinin Tek Partili dönemi mimari ve kültürel anlamda değişiklikleri ayrıntılı bir şekilde irdelenmesi gerekmektedir. Özellikle büyükşehirlerin yanı sıra taşra yerleşim yerlerinin geçirdiği değişiklikler daha ayrıntılı bir şekilde irdelenir ve incelenirse günümüz Türkiye'sinin tarihi arka planı daha iyi anlaşılır ve gelecekte inşa edeceği şehirlerde aynı hatalara düşülmeden tarihe daha az zarar verilir.

Millî Mücadele yıllarında milletlerin “kendi kaderini tayin hakkı” yani “self determinasyon” ilkesi için Erzurum'a gelen Amerikan Heyetini etkileyen en önemli kimlik göstergelerinden birisi olan şehrin mezarlıklarıydı. Bu mezarlıklar batılılaşma ve modernleşme adı altında kaldırıldı ve “Asri Mezarlıklar” adı altında asırların birikimi yok edildi. Nesiller tarih şuuru ile yeniden doğar, bu şuuru ise atıye daha aydınlık bakmamıza neden olur. Bu cümleden hareketle Erzurum şehrinin yüzlerce yıllık Türk ve Müslüman mührü olan mezarlıklar ve tarihi eserler bu şekilde yok edilmişti. Bu çalışmadan ayrı olarak şehrin tarihi ve kültürel dokusu daha ayrıntılı bir şekilde özellikle arşiv belgeleri ile daha ayrıntılı bir şekilde ele alınıp aydınlatılabilir.

Ethics Committee Approval

N/A

Peer-review

Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest

The authors have no conflicts of interest to declare.

Funding

The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKLAR

- Baydar, M. Ç. (1991). Geçidi Bekleyen Şehir. Ankara: Akçağ.
- Beygu, A. Ş. (1936). Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri. İstanbul.
- Beygu, A. Ş. (1939). Şimendiferin Kavuştuğu Gün Erzurum. Erzurum: Marifet Basımevi.
- Bulut, S. (1977). Cumhuriyet'in 50. Yılı ve Erzurum'da Kalıcı Eserler. Anıtların Aziziye.
- Doğu Cumhuriyet'in 15. Yılında. (1938). 3. Umumi Müfettişlik Neşriyatından.
- Güler, A. (2005). Salname-i Vilayet-i Erzurum, h.1287 (m.1870); Erzurum Vilayeti Salnamesi, (h.1312-m.1894). Erzurum.
- Kocagüney, V. (1942). Erzurum Kalesi ve Savaşları . İstanbul.
- Kuruyazıcı, H. (2008). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Mimar: Koyunoğlu Arif Hikmet.
- Küçükuşurlu, M. (2019). Sorularla Erzurum Tarihi. Konya: Çizgi.
- Lambert, J. H. (1941). Erzurum'un Urbanizm Planı. Belediyeler Dergisi.
- Küçükuşurlu, M., Kayserili, Ş. (2020). Geçmişten Günümüze Erzurum Hamamları. Erzurum: Erzurum Büyükşehir Belediyesi.
- Pamuk, B. (2007, Aralık). İpek Yolu Ticareti ve Erzurum. Tarih İncelemeleri Dergisi, C. XXII(2).
- Tozlu, S. (1997). Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Muamelat Genel Müdürlüğü, 030.10.71.464.9.
- BCA, 030.10.71.466.11.